

İşhan (İşhani) Manastır Kilisesi'nin Dünü ve Bugünü

Past and Present of the Church of İşhan (İşhani) Monastery

Tahsin KORKUT^a ve Yeliz DEMİRÖZ AKTAŞ^b

^a Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Van, Türkiye.

^b Yüksek Lisans Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi ABD, Van, Türkiye.

Özet

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Anadolu Bölgesi ile sınır ili olan Artvin, engebeli ve zorlu topografik bir coğrafi yapıya sahiptir. M.S. 4.yüzyılda Kapadokyalı Aziz Nino'nun telkinleri ile bölgede yayılmaya başlayan Hristiyanlık ve akabinde Gürcistan Kralı Mirian'ın Hristiyanlığı kabul etmesi sonucunda bu coğrafyalarda çok sayıda manastırın inşa edildiği görülmektedir. Artvin ilini de kapsayan Tarihi Tao-Klarceti bölgesindeki yüksek ve dağlık alanlar Orta Çağ manastırları için oldukça elverişli bir konum olmakla birlikte aynı zamanda Orta Çağ Gürcü mimarisinin gelişim dönemi (9-10.yy) yapılarının en nitelikli örneklerini de bünyesinde barındırmaktadır. Bu yapılardan İşhan Manastırı Orta Çağ Gürcü mimarisinin Tao-Klarceti bölgesinde dikkat çekici bir yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir Gürcü krallığı olan ve Tao-Klarceti bölgesinde hüküm süren Bagratlılar, Artvin ilinde, Orta çağ döneminde çok sayıda manastır ve kilise inşa etmişlerdir. İşhan Manastırı, bir kilise ve bu kilisenin güneybatısında kiliseden bağımsız bir şekilde yer alan Meryem Ana Şapeli olarak günümüze ulaşmıştır. Bu makale, İşhan Manastır Kilisesi'nin restorasyon esnasında ortaya çıkan mekanlar ile kilisenin restorasyon sonrası durumu hakkındaki tespitleri içermektedir. Bu kapsamda yapının, 2012-2019 yılları arasında, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından yaptırılan mimari restorasyon sonrasındaki genel durumunun tespiti üzerinde durulmuştur. Amacımız, manastırın restorasyon öncesindeki ve sonrasındaki durumunu somut veriler ışığında genel bir değerlendirme ile ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: İşhan, Kilise, Tao-Klarceti, Bagratlı, Mimari, Restorasyon.

Makale Bilgisi

Geliş Tarihi 26.10.2023
Kabul Tarihi 18.12.2023

Sayı Editörü

Hacer ARSLAN KALAY

Abstract

Artvin, the border province of the Eastern Black Sea Region with the Eastern Anatolia Region, has a rugged and difficult topographic geographical structure. It is seen that many monasteries were built in these geographies as a result of the Christianity that started to spread in the region with the indoctrination of Saint Nino of Cappadocia in the 4th century AD and the subsequent acceptance of Christianity by the Georgian King Mirian. The high and mountainous areas in the historical Tao-Klarceti region, which also includes the province of Artvin, are a very favourable location for medieval monasteries, but also contain the most qualified examples of the buildings of the development period of medieval Georgian architecture (9-10th century). Among these buildings, the İşhan Monastery is a remarkable example of medieval Georgian architecture in the Tao-Klarceti region. The Bagratids, a Georgian kingdom ruling in the Tao-Klarceti region, built many monasteries and churches in Artvin province during the Middle Ages. The İşhan Monastery has survived to the present day as a church and the Chapel of the Virgin Mary, which is located independently of the church in the southwest of this church. This article includes the spaces revealed during the restoration of the İşhan Monastery Church and the determinations about the post-restoration condition of the church. In this context, the general condition of the building after the architectural restoration carried out by the Ministry of Culture and Tourism between 2012-2019 is emphasised. Our aim is to present the condition of the monastery before and after the restoration with a general evaluation in the light of concrete data.

Keywords: İşhan, Church, Tao-Klarceti, Bagratids, Architecture, Restoration.

Sorumlu Yazar

Tahsin Korkut
t.korkut@yyu.edu.tr

Önerilen Atıf:

Korkut, T. ve Aktaş, Y. D., (2023). İşhan (İşhani) Manastır Kilisesi'nin Dünü ve Bugünü. *Journal of Academic Tourism Studies*, 4(2): 19-41.

1. GİRİŞ

Anadolu'nun kuzeydoğu bölümünü oluşturan Tao-Klarceti, Orta Çağ'da Gürcü mimarlığının bir çok anıtsal örneğini bünyesinde barındıran önemli bir bölgedir. Tao-Klarceti, Orta Çağ'da Gürcistan'ın güneybatısındaki prensliklerin bulunduğu coğrafi bölgeye verilen isimdir. Günümüz ülke sınırları içerisinde yer alan bu bölge Artvin ve Ardahan illerinin tamamı ile Erzurum'un kuzeydoğu ve Kars'ın kuzey ve kuzeybatı kısmını kapsamaktadır (Yazar, 2019). Bu bölge, Çoruh Nehri'nin kolları ile Tortum ve Oltu Çayları arasında, bakır, kurşun ve çinko gibi zengin maden yataklarının olduğu verimli ve dağlık topraklardır (Orhan, 2015).

Bölgede yapılan arkeolojik kazılar ışığında bölgedeki ilk yerleşimin Paleolitik dönem sonrasında başladığı anlaşılmaktadır. Bölgeye dair ilk yazılı belgelere Asur kitabelerinde ve Urartu yazılı kaynaklarında (MÖ. 9-6.yy) rastlanmıştır. Kaynaklardan, Diohiler olarak bahsi geçen Gürcülerin (Kartveli), günümüz Erzurum ili sınırları içerisindeki ilk siyasi birliklerini kurdukları anlaşılmaktadır (Brosset, 2003). Antik Çağ'da Doğu Karadeniz bölgesinde kültürel olarak kullanılan ifadenin "kolhi" terimi olduğu ve Bizans dönemiyle birlikte "kolhi" yerini "lazi" terimine bıraktığı ifade edilmektedir (Zehiroğlu, 1999). Asur kaynaklarında "İberia" olarak adlandırılan bölgenin bir kısmını kapsayan Artvin, M.Ö. 8. yüzyılda İskitlerin istilasına uğramıştır (Şen, 2013). Gürcü kavimleri, ikinci siyasi birliği M.Ö. 6. yy'da Doğu Gürcistan'da (Kolhis) Egrisi ve yine yaklaşık tarihlerde, üçüncü siyasi birliği ise Batı Gürcistan'da (İberya) Kartli Krallığı'nı kurmuşlardır (Ünsal, 2010). Gürcü boylarının oluşturduğu Kolha (Kolhis) Krallığı, Karadeniz'in doğusundaki geniş toprakları egemenliği altında tutmuştur. Tao ve Klarceti, Kolkh kültürünün önemli tarihsel bölgeleri olarak bilinmektedir (Salia, 1972).

M.Ö. 4. yüzyılda Kartveliler Kafkasya'da bağımsız eyaletlerden oluşan Sakartvelo Krallığını kurmuşlar ve zaman içerisinde Çoruh Nehri ve kollarının bulunduğu bölgede vadilere doğru yayılım göstermişlerdir. İşte bu dönemde Klarceti (Ardanuç), Shavsheti (Şavşat), Tao (Oltu), İspiri (İspir), Artahani (Ardahan), Kola (Göle) ve Tchildrili (Çıldır) gibi yerleşim yerleri önem kazanmış ve en önemli merkezler Tao-Klarceti olduğu için tüm vadiye Tao-Klarceti adı verilmiştir (Bayram, 2005).

M.Ö. 3. yy. sonlarında Roma ve bunu takip eden zamanlarda komşu İran'ın güçlendiğini anlaşılmaktadır. M.Ö. 66 yılında Romalılar, Gürcistan'a hâkim olmuşlardır. Batı Gürcistan'daki Kolha, önce Pontus Devleti'nin, sonra Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine girmiştir. Romalılar, ardından Kartli topraklarını da ele geçirmişlerdir. Roma İmparatorluğu, M.Ö. 66'da Kafkas bölgesinin işgalini tamamladıktan sonra, Krallık 400 yıl için Roma müttefiki olmuştur (Özbay, 2014).

Bu makalede amacımız, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 2012 yılında restorasyonu başlatılan Artvin ili, Yusufeli ilçesi, İşhan köyünde bulunan İşhan Manastır Kilisesi'nin restorasyon esnasında ortaya çıkarılmış olan manastıra ait birimleri incelemek ve restorasyon sonrasında kilisenin son durumunu güncel ve somut veriler ışığında değerlendirmektir.

2. TAO KLARCETİ COĞRAFİ KONUMU VE TARİHİ

M.S. 4. yy.'ın ilk yarısında Kapadokyalı Azize Nino'nun (Ö. 338) Kral III. Marian üzerindeki telkinleri ve Roma İmparatorluğu'nun bölgeye düzenlediği baskın politikalar sonucunda, M.S. 330 yılından itibaren Hristiyanlık bölgeye yayılmaya başlamış ve Kral III. Mirian Hristiyanlığı benimsemiştir (317/327). Gürcüler bu dini kabul ederek, Kafkasya ülkelerinde etkin olmaya başlayan Sasani tehlikesine karşı, Hristiyanlık dinini iyice benimsemiş olan Romalılar ile dostluk kurmuşlardır (Bayram, 2015).

Gürcistan, 4. yy. başlarından itibaren yaklaşık üç asır, Bizans ve Pers imparatorlukları arasındaki çatışmalara sahne olmuştur. Gürcistan'ın batısındaki Lazika Krallığı, Bizans'ın denetimi altına girerken, 5. yy.'da güçlü bir düzeye ulaşan Doğu Gürcistan'daki Kartli Krallığı ise İran'ın egemenliğine boyun eğmek zorunda kalmıştır (Salia-Beridze, 1972). Kartli Krallığı'nın hükümdarı Vahtang Gorgasali, krallığın başkentini Mtsheta'dan Tiflis'e taşımıştır. Sasani Kralı Hüsrev (Firuz),

Kartli Krallığı'nın egemenliğine son vermiştir. 654'te ise Arap halifelerine bağlı ordular ülkeye girerek, Tiflis'te bir emirlik kurmuşlardır.

Tiflis'te kurulan Arap Emirliği'nin gücünün azalmasına bağlı olarak 8. yüzyılın ikinci yarısından sonraki dönemde halifeliğin politik gücünün giderek azalmasını fırsat bilen Gürcüler, öncelikle Aragvi Nehri'nin doğusundaki Kakheti Bölgesi'nde bağımsızlıklarını ilan eder. Aynı dönemlerde, Bizans İmparatorluğu'nun denetimi altındaki Batı Gürcistan'da da özgürlük için faaliyetler başlatılmış ve başkenti Kutaisi olan Abhaza Krallığı ilan edilmiştir. Bagrationi'ler yönetiminde de başkenti Ardanoç olan Tao-Klardjeti bağımsızlığını ilan etmişlerdir (Aytekin, 2018).

8. yüzyılın sonlarına doğru Gürcistan'daki durum doğu ve batı açısından farklılık arz etmektedir. Doğu Gürcistan'da bir prens başta iken, Tiflis ve civarını bir Arap emiri yönetmektedir. Batı Gürcistan'da bağımsız bir kral bulunmaktadır. Tao-Klarceti'de Bizans İmparatorluğu'na bağlı Bagrationi Sülalesinin yönetimi altındadır.

Bagrationi Sülalesi'nin Tao Kolu, Guramidlerin soyundan gelen Prens Vasak'ın oğlu Adarnase (Ö. 809) ile başlatılmaktadır (Brosset, 2003). Eruşeti yani Batı Cavaheti ve Artani bölgelerinin prensi Adarnase, 772 yılında Klarceti'ye, kuzenleri Guramidler'in yanına yerleşir. 786 ve 807 yılları arasında da Guramidler'den payına düşen üçte-bir mirasın sahibi olur, böylelikle Klardjeti, Şavşat, Nigali, Aşağı Tao ve Yukarı Tao Adarnase'nin yönetimi altına girer. Adarnase'nin oğlu I. Aşot, ya da Büyük Aşot (780- 826)) "kral" unvanını alan ilk Bagrationi olur. 813 yılından sonra da "Kuropolat" unvanını alır, ülkesi ise Ermeni ve Bizans kaynaklarında "İberya Krallığı" ve "Gürcü Krallığı" olarak anılır (Kadiroğlu ve İşler, 2010).

Bölgede I. Aşot döneminde imar faaliyetleri artmış ve özellikle de Rahip Grigol Handzta'nın çabalarıyla sürdürülen manastır inşasına yönelik çalışmalara maddi ve manevi destek sağlanarak, politik gelişmelerin yanı sıra bölge, kültürel ve dini açıdan da önem kazanmıştır (Bayram, 2005). Böylelikle kabul edilen yeni din, mimariye ek olarak diğer sanat dallarını da etkilemiştir. Dinsel törenlerde kullanılan eşyaların yapımı el sanatlarını, ayinlerde söylenen methiyeler müzik, İncil ve kutsal kitapların çevirileri ya da çoğaltılmaları edebiyat, hat ve minyatür sanatlarını, inşa edilen kiliselerin iç mekanlarının ve dış cephelerinin taş kabartma sanatının gelişmesine ve zenginleşmesine yol açmıştır (Kadiroğlu ve İşler, 2010).

Gürcülere ait dini inancın birer yansıması şeklinde değerlendirilebilecek olan manastır ve kiliseler, bölgenin mimari dokusunun daha da zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. İnşa edilen yapıların plan ve mimari özelliklerinin yanı sıra bünyelerinde barındırdıkları bezeme programı, Gürcülere ait taş işçiliğinin estetik açıdan ulaştığı noktayı temsil etmektedir. Yapıların iç ve dış cephelerini hareketlendiren bezemeler, yapım teknikleri, ikonografik anlamları ve kullanılan motiflerin çeşitliliği bakımından kendine özgü bir karakter sergilemektedir (Elyiğit-Korkut, 2023)

Artvin İli, Yusufeli İlçesi, İşhan Köyü merkezinde bulunan İşhan Manastırı, Orta Çağ döneminde Bagratlı hanedanlığı zamanında inşa edilmiştir. IX. yüzyıla tarihlendirilen manastır, plan özellikleri, yapım tekniği ve malzemesiyle bu bölgedeki Gürcü ve Ermeni yapılarıyla benzer özellikler göstermektedir. Bu makaleyi yazmakta ki amacımız Orta Çağ Dönemi Gürcü Mimarisinin gelişim dönemine (9.-14.yy) tarihlenen bu güzide manastırda yapılan restorasyon çalışmaları sonrasındaki durumunu genel bir bakış açısı ile değerlendirebilmektir.

Ayrıca söz konusu taşınmaz kültür varlığının, gelecek nesillere aktarımının en doğru şekilde gerçekleşmesi restorasyon çalışmalarının ne ölçüde doğru uygulandığı ile doğrudan ilintilidir. Restorasyon kuramı açısından, doğru ölçüde ve doğru malzeme-teknik bileşenlerinin bir araya getirilmesi ve uygulanması sonucunda tescilli taşınmazın gelecek nesillere en doğru şekilde aktarımı sağlanacaktır. Taşınır ve taşınmaz kültür ve tabiat varlıklarımızın gelecek nesillere sağlıklı aktarımının yapılabilmesi için restorasyon uygulamalarının doğru yapılması en temel araçtır.

3. İŞHAN (İŞHANI) MANASTIR KİLİSESİ

Yapının Yeri ve Tarihçesi: İşhan Manastırı, Artvin ilinin, Yusufeli ilçesine bağlı İşhan Köyü'nde bulunmaktadır. Köy merkezinde düz bir alan üzerinde yer alan manastırdan günümüze; bir kilise ve bu kilisenin güneybatı yönünde bir şapel gelebilmiştir (Kadiroğlu, 1989).

Manastır yapısını iki ayrı yazılı kaynağa göre tarihlendirmek mümkündür. İlk kaynak manastırda bulunan kitabeler, ikinci kaynak ise Grigol Merçulî'nin 951'de yazdığı, "Grigor Ghandzta'nın Yaşamı" isimli el yazmasıdır (Bayram, 2015). Kitabeler, kazıma tekniğinde Gürcü alfabesinin Asomtavruli yazısı ile yazılmıştır. Bahsi geçen el yazmasından, Manastırın, Grigor Ghandzta'nın müridi ve yeğeni İşhanlı Saba tarafından yaptırıldığı ve ilk rahibinin de Saba olduğu anlaşılmaktadır.¹

İşhani (İşhan) Manastırı, Gürcüce harfleri ile "ოშხანის მონასტერი" yazılmakta; "İshnis Monasteri" olarak okunmaktadır. Yapı, Gürcistan'ın güneybatısında "Tao" olarak bilinen bölgede yer alan Gürcü Ortodoks Manastırı olarak adlandırılmaktadır (Giviashvili, 2019).

Kilisenin Yapım Evreleri: Yapı hakkında inceleme yapan araştırmacılar yapının en az iki yapım evresi geçirdiği konusunda görüş bildirmektedir. Araştırmacıların kilisenin yapım evreleri esnasında kilisenin planında herhangi bir değişikliğe gidilmediği konusunda fikir birliğine vardığı anlaşılmaktadır (Djobadze, 1992).

Rus araştırmacı E. Takaishvili yaptığı incelemeler sonucunda yapının IX. yüzyılda inşasının başladığını ve X. yüzyılın ikinci yarısında bittiğini saptamıştır. Bu bağlamda Takaishvili, yapının ikinci yapım evresinde yani X. yüzyılın ikinci yarısında, dış cephesinin düzgün kesme taşlarla kaplandığını ifade etmiştir. N. Thierry ise yaptığı incelemeler sonucunda yapının bütünün IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın başlarında inşa edildiğini ileri sürmüştür. Thierry bu tarihlendirmeyi yaparken yapıyı bir bütün olarak değerlendirmiştir (Thierry, 1960). Gürcü asıllı Amerikalı W. Djobadze de duvar tabakaları üzerine yapmış olduğu çalışmalar sonucunda en az iki katmanın var olduğunu belirtmiştir. Yaptığı değerlendirmelere göre, yapının bütünüyle inşasının 961-965 yılları arasında bitmiş olabileceğini ifade etmiştir. Djobadze, ikinci evresinin Kral III. David (961-1001) döneminde gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Bu tespit ise doğu haç kolunun alınlığındaki tek satırlık kitabeden yola çıkarak yapılmıştır (Djobadze, 1992). Djobadze ikinci evresinde orta nefin yaklaşık 2 m kadar yükseltildiğini ve cephelere ikinci bir kaplama yapıldığını ifade etmiştir. Kuzey ve güney cephelerdeki pencerelerin birden fazla alınlık içermesi sözü edilen bu kaplamaları desteklemektedir. Apsis kısmındaki fresklerin, X. yüzyılın sonundaki onarımlarda yapılmış olabileceği de belirtilmektedir (Djobadze, 1992).

Gürcü araştırmacılar Buba Kudava ve Zaza Skhirtladze yapmış oldukları çalışmalar sonucunda yapının 960 yılında yapılmış olabileceğini ifade etmişlerdir. Kudava tarihsel gelişmeleri ve taş analizlerini örnek göstererek bu tarihlendirmeyi (Kudava, 2017) yaparken; Skhirtladze ise, freskler üzerinde yapmış olduğu analizleri dayanak olarak göstermiştir (Skhirtladze, 2009).

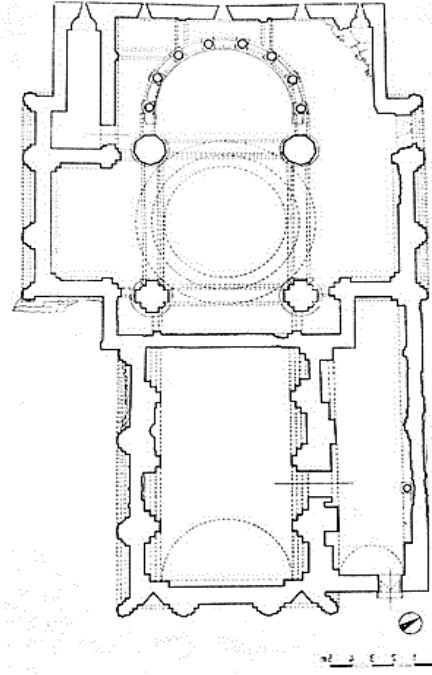
Yapılan bu incelemeler ve ilgili yayınlardan hareketle, yapının en az iki yapım evresi geçirdiği düşünülmektedir. Birinci evrede yapı üç nefli daha basık bir bazilika olarak yapılmış, ikinci evrede ise neflerin yükseklikleri artırılmıştır. Muhtemelen ikinci evrede pastophorion hücreleri iki bölüme ayrılmış ve dış cephelere yeni kaplamalar yapılmıştır (Canöz, 2019). Sonuç olarak yapının IX. yüzyılda inşasına başlandığını X. yüzyılın son çeyreğinde inşasının bitmiş olabileceği söylenebilir.

Serbest haç özelliği gösteren İşhan Kilise'sindeki bu plan tipinin sonraki dönemlere ait gelişimi açısından Tao-Klarceti bölgesi, X. yy'ın ikinci yarısından, XI. yy'ın sonlarına kadar, bazı farklılıklar taşımakla birlikte, genel özellikleri devam ettiren çok miktarda binanın tespit edilebildiği bir çevre olduğu görülmektedir. Kilise yapısının farklı bölümlerinde Gürcü harfleri ile yazılan beş ayrı kitabeden kilisenin 1032 yılına kadar değişik tarihlerde onarım gördüğü anlaşılmaktadır. Yapı, XVII. yüzyıla kadar kendi işlevinde kullanım görmüştür (Aytekin, 1999).

¹ El yazması ile ilgili detaylı bilgi için Bkz: Kadiroğlu, a.g.t. s. 59 65; Bayram, a.g.e., s. 136-142.

XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı-Rus harbi zamanında Osmanlı ordusunun kışlası olarak; 19. yüzyıl sonlarında ise kilisenin batı haç kolunun camii işlevinde kullanıldığı kaynaklardan bilinmektedir. İlk evre kilisenin VII. yüzyıl ortasında inşa edildiği düşünülmektedir. Geçen zaman zarfında kilisenin yıkılması ile IX. yy'ın ilk yarısında bugünkü manastırın yapılmış olduğu 951 tarihli el yazmasından anlaşılmaktadır. Manastırın odak noktasını ihtiva eden Kilise, Orta Çağ'da yaygın olarak kullanılan plan tipi olan, kubbeli serbest haç planlı Kilise grubundadır (Aytekin, 1999).

Mimari Özellikleri; İşhan Kilisesi, topografyanın izin verdiği şekilde doğu-batı aksında uzanmaktadır. Üç nefli olan kilisenin ana nef yan neflere göre daha geniş tutulmuştur. Ana nefin doğu ucunda, dışa çıkıntı yapan apsis yarım dairesi bulunmaktadır. Kilisenin doğu cephesi üç kademeli olarak düzenlenmiştir. Dış cephede, dehlizin alt katı ile yanlardaki pastoforion odalarının yer aldığı ortak cephe mevcuttur. Kilisenin batı haç kolu diğerlerinden daha uzun tutulmuştur.

Çizim 1. Artvin, İşhan Kilisesi genel planı (Aytekin. 1999).

Kilise kubbeli ve serbest haç planlı olup, dıştan 20.75 x34.95 m ölçülerindedir. Kilisenin batı kolu diğer haç kollarından daha uzun tutulmuştur. Kilise, giriş (nartheks) bölümünden sonra, üç nefle bölünen naos mekanında dört serbest taşıyıcı ayağa oturtularak kare bir bölüm oluşturulmuştur. Taşıyıcı ayaklardan doğu yönündekiler dokuzgen form özelliği gösterirken batı yönündekiler haç şeklinde tasarlanmıştır. Bu bölümün üzeri kubbe ile örtülmüştür. Kubbe ile örtülü bu kare bölümün her iki yönüne haç kolu yerleştirilmiştir (Çizim 1).

Kilisenin doğu cephesi dıştan, dehlizin alt ve üst katları ile ortada apsis ve yanlardaki pastoforion bölümlerinden oluşmaktadır. İçte ise, kuzey ve güney haç kollarının bu yöndeki cephelerinden oluşmaktadır. Dehlizin alt katına ait cephe yüzeyinde ortadaki daha geniş tutulmuş üç adet dikdörtgen formlu, yuvarlak kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır. Bunlardan kuzey yönündeki sonradan kapatılmıştır. Ayrıca pastoforion odalarının da birer adet, dehliz pencerelerinin aşağısında yer alan ve daha küçük boyutlu olan dikdörtgen formlu ve yuvarlak kemerli pencere açıklığı mevcuttur.

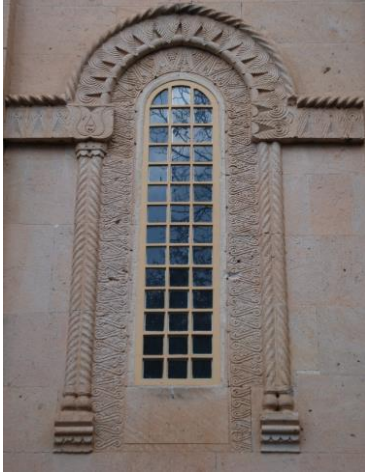
Bezeme Programı; Bezeme örnekleri yapının, pencere açıklıklarını çevreleyen bordürlerde, kapı alınlıklarındaki beşik kemerli arkadlarda, taç kemer yüzeyinde, nişlerin üçgen formundaki kavsaralarında, sütun başlığı ve kaidelerinde ve çatı altında yer alan silmelerin yüzeyinde tezyin edilmiştir. Taş üzerine nakşedilen bu motifler, iç içe geçen dairelerden oluşan geometrik şekiller, örgü, düğüm motifleri, stilize edilerek oluşturulmuş kıvrık dallar ve lotusun oluşturduğu bitkisel

bezemeler çoğunluktur. Figürlü bezeme olarak da hayvan mücadele (arslan-ejder) sahnesi ve bir melek cepheyi süslemektedir. Kilisenin doğu cephesinde, değişik on yerde olmak üzere bordürlerin içerisine yerleştirilmiş yan yana sıralanan basit geometrik şekiller, örgü, düğüm motifleri; palmet, rumi, gülbezek motifleri ile stilize bitkisel bezemeler bulunmaktadır (Kadiroğlu, 1989; Korkut, 2018).

Görsel 1. İşhan Kilisesi doğu cephesi

Ortadaki daha geniş ve yüksek tutulmuş arkadlarla yanlardaki eşit yükseklikte arkadlar ile cephe hareketlendirilmiştir. Ortadaki arkad, iki kademeli olup sivri kemerlidir. Kemerler, dıştan iki kaval silme ile kuşatılmıştır. Buradaki iki kemer arası, bir kaval silme ile doldurulmuştur. Kemerler aynı şekilde kademelenme yapan duvar payelerine yastıklarla oturtulmuştur. Bu kemerleri kuşatan kaval silmeler ortada üç, yanlarda iki, aralarda ise birer sütünce ile taşınmaktadır. Kemerin üst bölümünde ise koç başı ya da koç maskını anımsatan stilize bir motifin birbirini takip etmesiyle devam eden bir düzenleme mevcuttur. Bu düzenleme, dıştan burmalı bir silme ile çevrelenmiştir.

Görsel: 2-3. Arkad eksenine yerleştirilen bordürdeki bitkisel düzenlemeler ve doğu cephede yer alan haç motifi.

Görsel: 4. Güney cephe bezeme örnekleri.

Görsel: 5. Güney cephe bezeme örnekleri.

Görsel: 6. Güney cephe bezeme örnekleri.

Görsel: 7. Güney cephe bezeme örnekleri.

4. İŞHAN KİLİSESİ MİMARİ RESTORASYON ÇALIŞMALARI

4.1. Yapım Tekniği ile Malzemenin Değerlendirilmesi ve Hasar Tespiti

İşhan Kilisesi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı onayı ve desteği ile iki kez restorasyon çalışması geçirmiştir. Bu çalışmalardan ilki, 07.09.2012 tarihinde ihale edilerek 2013 yılı sonunda tamamlanan restorasyona yönelik temizlik çalışması ve arkeolojik kazı çalışmaları olmuştur. Bu çalışmalar 2013 yılı sonunda tamamlanarak ortaya çıkan arkeolojik bulgular doğrultusunda ilave bir restorasyona ihtiyaç duyulduğu anlaşılmıştır. İkinci restorasyon çalışması yine T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı onayı ile Erzurum Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü denetimi ve kontrolünde, yüklenici firma olan Anfora Mimarlık Restorasyon Tasarım Danışmanlık ve İnşaat Ltd. Şti tarafından yapılmıştır. 2014 yılı itibari ile başlanan ikinci restorasyon çalışmaları 2019 yılı içerisinde tamamlanmıştır.²

İşhan Manastırı, Türkiye'de bulunan Gürcü manastırları içerisinde restorasyonu yapılan ilk Orta Çağ Gürcü Manastırı olma özelliğine sahiptir (Merchule, 1996). İşhan Kilisesi'nde görünen yapım tekniği 10. yüzyılın ortalarından itibaren Tao-Klarceti kiliselerinin tamamında uygulanan tekniktir (Djobadze, 1992). Kilise genel olarak masif bir görünüme sahiptir. Kemerler, tonozlar ve kabuk için, hafif volkanik özellikli süngertaşı kullanılmıştır. Duvarların iç tarafı, özellikle doğu kısmında ve hacin kollarında farklı malzeme ve teknik kullanımını görmek mümkündür.

Görsel 8. İşhan Kilisesi kuzey cephesi, kuzeybatı mekânı ve batı haç kolu beden duvarı dış görünümü (Restorasyon öncesi).

Kilisenin batı haç kolunun kuzeyinde yer alan mekân, yapım tekniği ve malzeme kullanımı açısından farklılık göstermektedir. Yapı genelinde moloz dolgulu kesme taş kaplama kullanılırken, bu bölümde tek tarafı düzeltilmiş, iyi işçilikli düzgün yonu taşların kullanıldığı tespit edilmiştir. Yapının batı ve güney duvarlarına bitişik olarak görülen yapı kalıntılarında da benzer yapım tekniği ve malzeme kullanıldığı görülmüştür.

Örtü sisteminde kilise yapılarının tümünde beşik tonoz kullanılmıştır. Apsis yarım dairesinin üzeri ise yarım daire formunda ki kubbe ile kapatılmıştır. Tao-Klarceti bölgesinde olduğu gibi çevre mimarisinin erken ve geç dönemlerine ait binalarda da çoğunlukla benzer tarzda üst örtü sistemlerinin tercih edildiği görülmektedir. Çatı örtüsü olarak çeşitli kiremit örtü örneklerine rastlanmaktadır

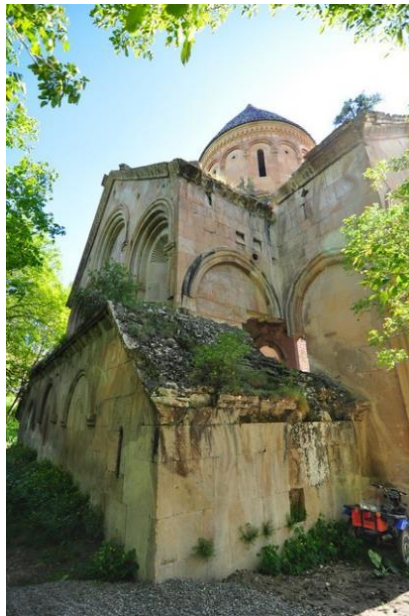
² İşhan Manastır Kilisesi'nin Restitüsyon projesi, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın destekleri ile Anfora Mimarlık Restorasyon tarafından, restorasyon çalışmaları Osman Gülsüm firması tarafından (2012-2016), fresklerin ve zeminin konservasyonu Ark İstanbul tarafından yapılmıştır.

Görsel 9. Işhan Kilisesi, kuzeybatı mekanı, içten genel görünüm.

Görsel 10. Işhan Kilisesi, kuzeybatı mekanı, beşik tonoz örtüsü ve askı kemerleri detay görünümü.

Görsel 11. Işhan Kilisesi, kuzey cepheden çatı sisteminin görünümü.

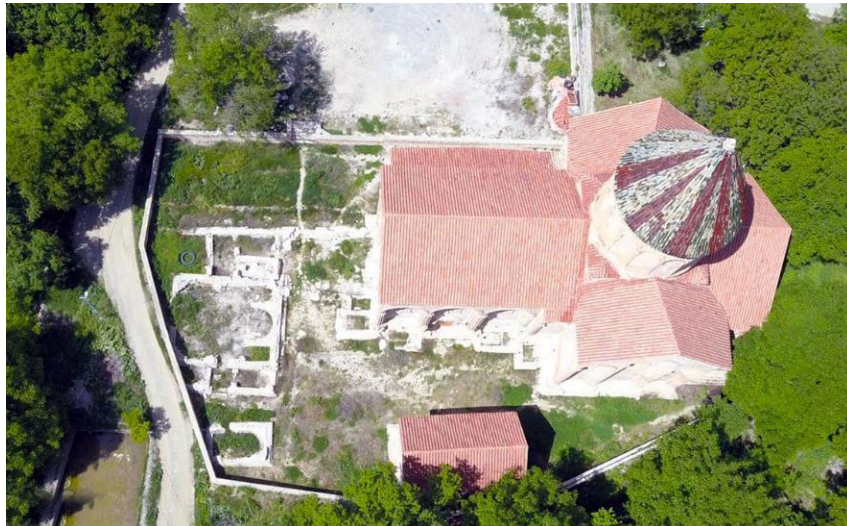

Görsel 14. İşhan kilisesi, güney haç kolu, batı duvarı üst örtü görünümü.

Kapı açıklıkları çok yüksek tutulmayarak, dikdörtgen forma sahip açıklıklardır. Dönemin özgün kapı kanatları hakkında bilgi ve belgeye ulaşılammış olmakla birlikte, yapılan tipolojik araştırmalara dayanılarak, ahşap olduğu düşünülmektedir.

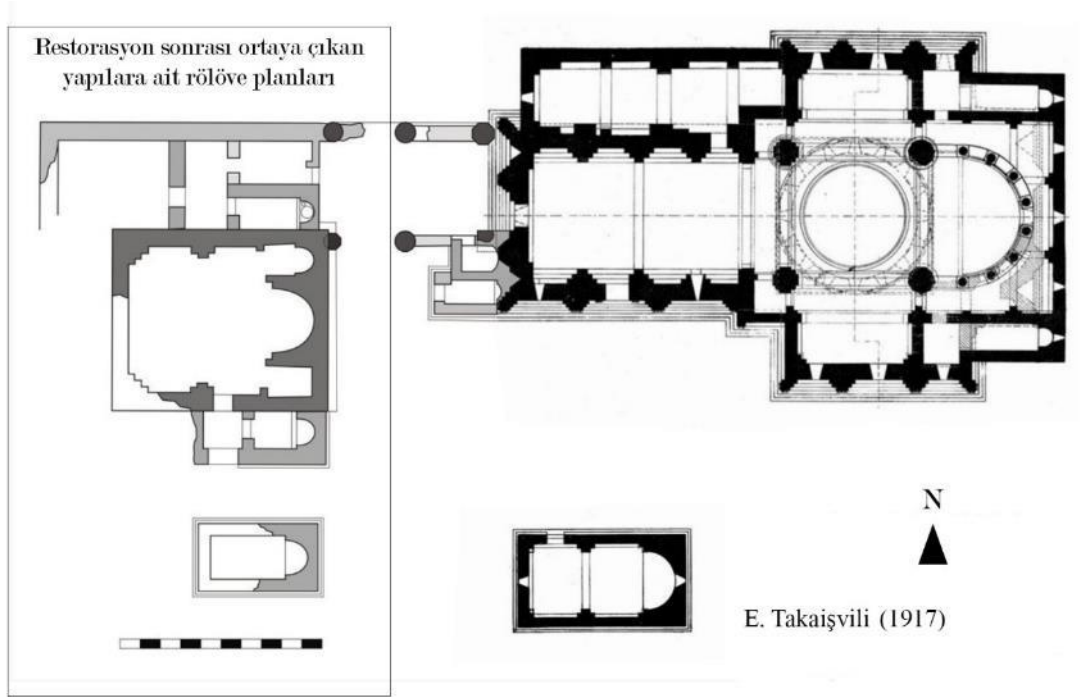

Görsel 15. İşhan kilisesi, diakonikon odası giriş kapı açıklığı.

Görsel 16. İşhan Manastırı, hava fotoğrafı ve restorasyon sonrası ortaya çıkan yapılar.

İşhan Manastırının, bir ana kilise, şapel ve birkaç küçük kiliseden oluştuğu düşünülmektedir. Restorasyon süreci öncesinde yapılan kazı çalışmaları sırasında ana kilisenin batı yönündeki bahçesinde iki kilise kalıntısı tespit edilmiştir. Bu tespit ile birlikte İşhan Manastırı'nın, küçük sayılabilecek bir alanda dört kilise inşa edildiği anlaşılmıştır. 2016 yılındaki restorasyon çalışmaları esnasında İşhan Kilisesi'nin batı eksenindeki birkaç yapının kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Bu kalıntıların merkezinde eski bir kilise olduğu anlaşılmaktadır.³ Zemin seviyesindeki kabayonu taş duvar kalıntılarından eski kilisenin kareye yakın dikdörtgen formda kapalı Yunan Haçı plan özelliği gösterdiği tahmin edilmektedir. Kilisenin kuzey ve güney cephesine bitişik tek nefli birer şapel yerleştirilmiş olup bu şapellerden bağımsız benzer formdaki başka bir şapelinde yapının güneyinde yer aldığı görülmektedir.

L. İkarishvili (2016)

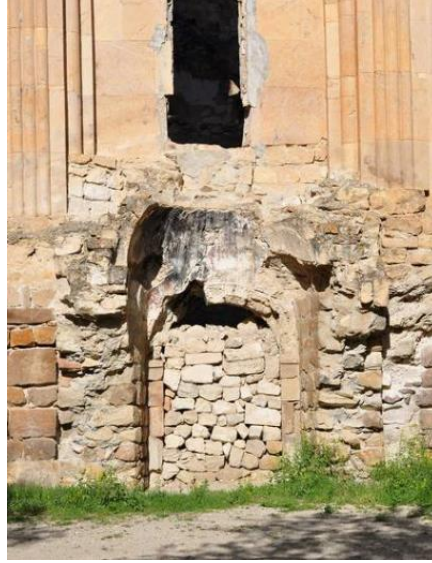
Çizim 2. İşhan Manastırı, rölöve planı ve restorasyon sonrası ortaya çıkan yapıların rölöve planları.

Görsel 17. İşhan Manastırı, hava fotoğrafı ve restorasyon sonrası ortaya çıkan temel seviyesindeki yapılar.

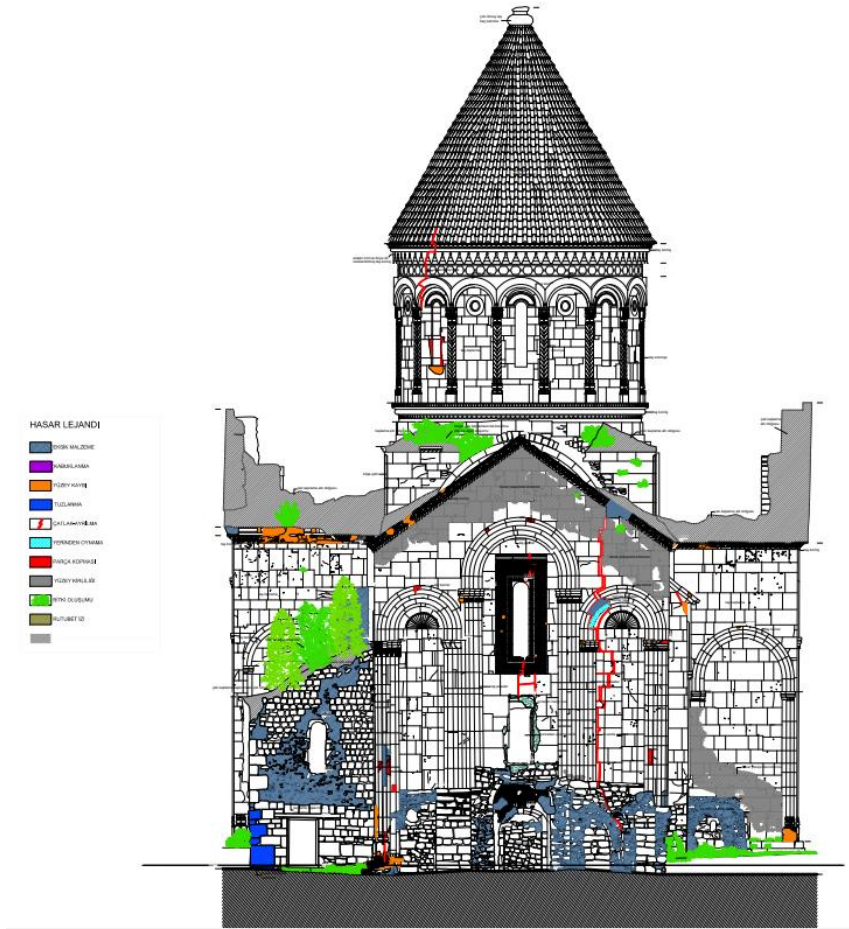
³ 2016 yılında Tao-Klarjeti anıtlarına yönelik araştırma gezilerinin raporları, Erişim: <https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/305619>, Erişim Tarihi 29.04.2023.

Yapılan çalışmalara bakıldığında, restorasyon kuramı açısından, yapının restitüsyonuna uygun olarak, sağlamlaştırılması ve restorasyonunun yapılması amaçlandığı görülmektedir. Teknik olarak, öncelikle yapı geç dönem eklerinden (batı haç kolunu ayıran moloz taş duvar, kapatılmış kapı dolguları) arındırılarak iç ve dış duvarların cidarlarındaki niteliksiz onarımlar dikkatlice temizlenmiştir.

Görsel 18. Batı cephesi, kubbeli giriş portalı restorasyon öncesi ve görünümü.

Bir sonraki aşama olarak malzeme uzmanlarının verdiği harç karışımları kullanılarak temizliği yapılan kısımlardaki eksik alanların tamamlanması sağlanmıştır.

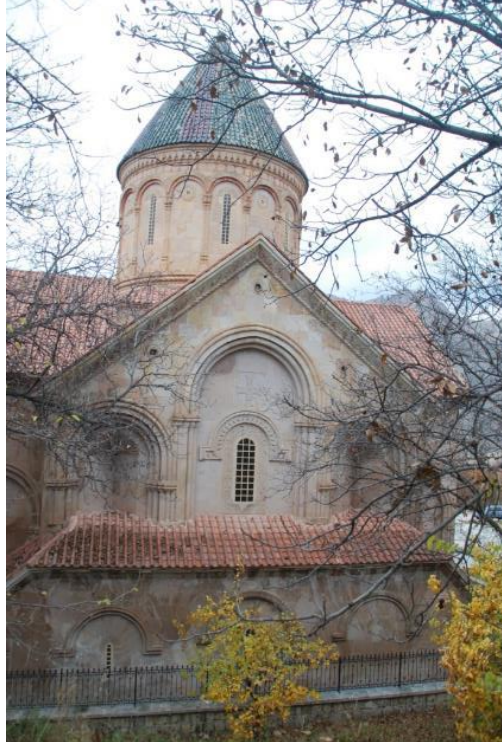
Çizim 3. Kilisenin hasar tespiti çizimi (Anfora Mimarlık)

Cephelerde kullanılan kaplama taşlarında gözlenen yüzey kaybının düzeyine bağlı olarak müdahale önerileri geliştirilmiştir. Yüzey kaybının derin olması durumunda çürütmeye gidilerek yenileme yapılarak, yüzey kaybının derin olmadığı yerlerde, malzemenin yerinde tutulması için çalışılmıştır.

Kilisenin üst örtüsünde oluşan bitki örtüsünün temizlenerek yerinden oynamış korniş taşlarının sağlamlaştırıldığı ve yerinde olmayan eksik parçaların, özgün detayına uygun şekilde yeniden yapılarak uygulandığı anlaşılmaktadır.

Görsel 19. İşhan Kilisesi, doğu cephe restorasyon öncesi genel görünümü

Görsel 20. İşhan Kilisesi, doğu cephe restorasyon sonrası genel görünümü.

Kilisede, restorasyon çalışması öncesinde cephe duvarlarında derin çatlaklar hatta yer yer açılmalar oluşmuştur. Yapının taşıyıcı sistemi ise oldukça sağlam durumda olmasına rağmen üst örtüsünün büyük bir bölümü günümüze ulaşamamıştır. Yapının yerinden oynamış taşları sağlamlaştırılarak eksik yapı taşlarının özgün malzeme ve teknik ile bütünleştirildiği görülmektedir. Restorasyon esnasında kilisenin naos mekânında yapılan temizlik esnasında, ana nefte zemin mozaiği olduğu ortaya çıkmıştır. Kısmen tahrip olan bu mozaik taşlarına rağmen mozaik kompozisyonu anlaşılabilir. Kompozisyonun merkezinde birbirine düğümlenmiş onaltışar dilimli üç halka yer almaktadır. Dilimler beyaz ve kırmızı renklerle ardışık olarak birbirinden ayrılmaktadır. Halkaları sınırlandıran hatlar siyah renkli mozaiklerden oluşmakta olup bu halkaların yanlarını nefe paralel olarak uzanan bordürler hareketlendirmiştir.

Görsel 21. İşhan Kilisesi, yıkılmış kuzey pastoforion odası, yıkılmış üst bölüm.

Görsel 22. İşhan Kilisesi, naos, restorasyon esnasında zeminde ortaya çıkan mozaik (Khutsishvili vd. 2016).

Restorasyon raporunda, binanın temizliğinde atomize su kullanılarak ve kirli yerler özel mikro kumlama ile temizlik yapıldığı ve bu teknik uygulanırken cam boncuktan yararlanıldığı belirtilmiştir. Raporda belirtilen bu çalışmadan anlaşıldığı üzere, manastırın hem dış cephesindeki

hem de iç mekândaki duvar yüzeylerde özenli bir temizlik yapıldığı fark edilmektedir. Ayrıca, freskli sıvaların temizlendikten sonra sağlamlaştırıldığı da dikkat çekmektedir.

Görsel 23. İşhan Kilisesi, kubbe, restorasyon öncesi bir görünüm.

Kubbe, kemer ve pandantif onarımlarında, bu bölümlerin yıkılmak üzere olan askı kemerleri desteklenerek, gerekli önlemler alınarak yapı askıya alındıktan sonra, mevcut askı kemerleri sağlamlaştırılmıştır.

Görse 24. İşhan Kilisesi kubbe restorasyon sonrası görünümü.

Batı haç kolu üst örtüsü özgün yapım tekniğindeki biçimi devam ettirilmişdir. Fakat daha hafif ve modern bir kaplama malzemesi ile kapatılmıştır. Haç kolunun kuzey ve güney duvarlarının üst seviyesinde, 0.30x0.60 cm. boyutlarındaki betonarme hatıl yerleştirilerek, bu hatıllar kısa kenar üst seviyesinde, beşik çatı formuna uygun olarak şekillendirilmiş çelik profil yardımıyla birbirine bağlanmıştır. Haç kolunun orta aksında bulunan ve günümüzde yok olmuş olan kemer, çelik profil ile yeniden yapılmıştır. Böylece hem çelik strüktür kullanılarak düşey taşıyıcıların dayanıklılığı sağlanmış hem de yapının bütünlemesi yapılırken, malzeme farklılığı ile yeni eklemeler vurgulanmıştır. Çatı kaplama malzemesi olarak da, kar yükünü de kaydırıcı özelliği olan sandviç panel sistem kullanılmıştır.

Görsel 25. İşhan Kilisesi, apsisi restorasyon öncesi genel görünüm.

Görsel 26. İşhan Kilisesi, apsisi restorasyon sonrası genel görünüm.

Yapının yıkılmış olan prothesis mekanı, diakonikon mekanına benzer biçimde yeniden yapılmıştır. Diakonikon ve prothesis'in üst örtüleri, tipolojik örneklerden yola çıkılarak, taş kaplama olarak tamamlanmıştır.

Kilisenin batı cephesindeki ayrılımda, öncelikle belirli aralıklarla kaplama taşları sökülerek, çatlağın her iki tarafındaki duvarı birbirine bağlamak amacıyla agraflama yapılmıştır. Agraflama için paslanmaz çelik malzeme kullanılmıştır. Bu işlemin ardından, çıkarılan kaplama taşları yerlerine yerleştirilerek çatlağın içi, özgün harç parametrelerine uygun özellikteki enjeksiyon şerbeti ile doldurularak sağlamlaştırılmıştır. Kubbedeki çatlakta ise, içte freskli olan yüzeye zarar vermeden, çatlağın içi, uygun harç parametreleri ile uyumlu enjeksiyon şerbeti ile doldurulduktan sonra, çatlağın yüzeyi dikkatlice kapatılmıştır. Konik külahtaki çatlaklar için de benzer bir yöntem kullanılmıştır. Konik külahta yer alan sırlı tuğla kaplama sökülmeden önce kırık bölümleri yenilenerek, eksik kısımlar bütünlenmiştir.

Görsel 27. İşhan Kilisesi, batı cephe, restorasyon öncesi genel görünümü.

Görsel 28. İşhan Kilisesi, batı cephe restorasyon sonrası genel görünümü.

Yapının kapı açıklıklarında, ahşap kapıların yerleştirildiği, bununla birlikte dönem yapıları araştırıldığında, taş veya mermer malzemenin şekillendirilmesi ile oluşturulmuş, araları küçük camlar ile doldurulmuş görünüş olarak dönem özellikleri taşıyan beton pencereler yapılmıştır.

Görsel 29. Kilisenin, güney cephesinde yer alan kapı girişinin restorasyon sonrası ahşap kapı kanatları detay görünümü.

Kuzey yönünde yer alan mekanın kuzey ve batı duvarları sağlamlaştırılarak, cephe kaplamaları yenilenmiştir. Yenilenen bu kısım bitiş hizasında yeniden yapılan taş kornişle sonlandırılmıştır. Üst örtü sistemi, benzer yapılardan elde edilen tipolojiye uygun olarak, taş kaplama şeklinde yapılmıştır.

Görsel 30. Kilisesinin, kuzey cephe restorasyon öncesi genel görünümü.

Görsel 31. Kilisenin, kuzey cephesi restorasyon sonrası genel görünümü.

İşhan Manastır Kilisesi'nin yanı sıra, bölgede restorasyonu yapılan bir diğer kilise, Altıparmak (Barhal / Parhali) Manastır Kilisesi'dir.⁴ Parhal Manastırı Artvin İli, Yusufeli İlçesi, Altıparmak Köyü'nde; Barhal Çayı'nın kenarındaki eğimli bir arazi üzerinde bulunmaktadır. 973 tarihinde yazılan Parhal İncili'ne göre manastır, Bagratlı krallarından II. Bagrat (958-994) döneminde inşa edilmiştir (Takaşvili, 1952). Bazı kaynaklarda kilisesinin Vaftizci Yahya'ya adandığı, Kral David Magistros'un kilisenin banisi olduğu belirtilmektedir (Silogava vd., 2007). Kilise XVII. yüzyılın ortalarından bu yana da cami olarak kullanılmaktadır (Kadiroğlu, 1989). Günümüzde tescilli

⁴ Yapının restorasyonu, Erzurum Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu, 28.10.2015 tarih 1833 sayılı karar ile Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2016-2017 yıllarında Gürsoy Grup Restorasyon A.Ş. firmasına yaptırılmıştır.

taşınmaz kültür varlığı olarak varlığını koruyan yapı, çok az değişiklikle orijinal dokusunu muhafaza etmektedir.⁵

Görsel 32. Altıparmak (Barhal/Parhali) Manastır Kilisesi, doğu cephesi, genel görünüm, restorasyon öncesi (2014).

Kilise-Camii olarak yapılan restorasyon çalışmaları kapsamında, kilisenin çatısında bulunan taş kiremitlerin ve cephe kaplamalarının yüzey temizliğinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Kilisenin cephe kaplamaları ve saçak silmeleri başta olmak üzere kilisede yapılan çimentolu onarımlar sökülerek yerleri özgün yapım tekniği ile tamamlanmıştır.⁶ Restorasyonu tamamlanan yapının çevre düzenlemesi de yapılmış olup kilise-camii yapısı günümüzde cami-müze olarak kullanılmaktadır.

Görsel 33. Barhal Kilise-Camii, doğu ve kuzeydoğu cephesi, genel görünüm, restorasyon sonrası. Erişim: <https://gursoyrestorasyon.com.tr/projeler/artvin-barhal-kilise-camii>, Erişim Tarihi: 07.12.2023.

⁵ Kilise, 20.03.1987 tarihinde, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu kararıyla 2863 sayılı yasa kapsamında korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescillenmiştir. Bkz; T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu kararı, Tarih 20.03.1987, karar no: 3058 .

⁶ Gürsoy Restorasyon, Barhal Kilise-Camii Raporu, Erişim: [<https://gursoyrestorasyon.com.tr/projeler/artvin-barhal-kilise-camii>], Erişim Tarihi: 07.11.2023.

Görsel 34. Barhal Kilise-Camii, iç mekan, genel görünüm, restorasyon sonrası. Erişim: <https://gursoyrestorasyon.com.tr/projeler/artvin-barhal-kilise-camii>, Erişim Tarihi: 07.12.2023.

5. SONUÇ

Sonuç olarak, İşhan Kilisesi'nin, Tao-Klarceti Bölgesi'ndeki Orta Çağ Dönemi Gürcü dini mimari yapıları içerisinde gerek mimarisi gerek plastik bezemeler ve freskoları ile diğer yapılar arasında ön plana çıktığı görülmektedir. Kilise, Tao-Klarceti Bölgesi'nin karakteristik kilise mimarisini yansıtmakta ve özgün dokusunu kısmi restorasyon dışında koruyarak günümüze ulaşabilmiştir. Kilise, bölgenin Kültür ve Turizmi açısından yerli-yabancı ziyaretçiler tarafından yoğun ilgi ve kabul görmektedir.

Yapılan mimari restorasyon çalışmalarında, öncelik yapı elemanlarındaki deformasyonları temizlemek olmuştur. Uzman kişilerce yapılan detaylı temizlik sonrasında restorasyon kuramı açısından, yapının restitüsyonuna uygun olarak, sağlamlaştırılmıştır. Bunun yanı sıra kilisenin mimari elemanlarının işlevsel özelliklerine uygun çalışıldığı ve Tao-Klarceti bölgesindeki benzer özellikteki yapılardan da faydalanılarak müdahalelerde bulunulduğu gözlemlenmiştir.

Dış cephede, üst örtü sistemi hem statik olarak hem de estetik güzelliği ile restorasyon sonrasında en dikkat çekici mimari eleman olarak göze çarpmaktadır. Beden duvarlarında ki çatlaklar ve açılmalar uygun onarım teknikleri ile kapatılarak yapının mukavemeti artırılmıştır. İç mekânda bulunan ve önemli bir yere sahip kubbe freskoları orijinal kompozisyonlarına uygun olarak yenilenerek ziyaretçilerine görsel bir şölen sunmaya hazırlanmıştır. Orta nefte bulunan zemin mozaïği ise üzeri temizlenerek ve üstünün cam platform ile korunmaya alınması için proje önerisinde bulunulmuştur. Proje onaylanarak yapım aşamasında beklemektedir. Bu cam platform yapımı tamamlandığında ise ziyaretçilerin keyif alacağı bir uygulama olacağı kaçınılmazdır.

Türkiye'de restorasyonu yapılan ilk Gürcü kilisesi olan İşhan Kilisesini restorasyon öncesi ve sonrası olarak değerlendirdiğimizde; kilisede yapılan restorasyon çalışması sonrasında, Artvin'deki Orta Çağ dönemi kiliseleri arasından simgesel yapı olma ayrıcalığını kazanmıştır. Restorasyon öncesinde sadece beden duvarları ve taşıyıcı sistemi olan bir kilise iken restorasyon sonrasında dönemin mimarisine uygun olarak tamamlanan üst örtü sistemi, statik olarak güçlendirilen taşıyıcı sistemi, restorasyon kuramına uygun tamamlanan bölümleri, freskoları ve zemindeki mozaikleri ile ihtişamını artırmıştır.

Dileğimiz, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın destekleri ile İşhan Kilisesi'nde yapılan bu restorasyon çalışması gibi bölgede bulunan ve koruma ihtiyacı olan diğer tüm taşınmaz kültür varlıklarının onarılması ve gelecek kuşaklara bu şekilde emanet edilmesidir.

Teşekkür

İşhan Manastırı Restorasyon iznini vererek süreci ilgili taşra teşkilatı denetimi ve gözetiminde takip eden, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı ve özverili bir çalışma sürdüren çalışanlarına gönülden teşekkürlerimizi sunarız.

Kaynakça

- Artvin Kültür Envanteri, (2012). s. 261.
- Aytekin, O. (1999). *Orta Çağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler, Osmanlı Eserleri Dizisi/8*, 53-70. Kültür Bakanlığı Yayınları
- Aytekin, O. (2018), *Taşların Hikayesi 2007-2016 Şavşat Kalesi Kazı Çalışmaları*, Ankara: Şavşat Belediyesi Kültür Yayınları.
- Bayram, F. (2005). *Artvin'deki Gürcü Manastırlarının Mimarisini*, İstanbul.
- Bayram, F. (2021). "Haç Kültü ve Tao Klarceti Bölgesinde Haç Motifleri", *Lycus Dergisi*, (4), s. 89-162.
- Brosset, M. F. (2003). *Gürcistan Tarihi: Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar 17*, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Canöz, M. E. (2019). *Artvin'deki bir Grup Orta Çağ Bagrathlı Dönemi Kilise Mimarisinde Bizans Etkileri*, İstanbul: Hiperyayın
- Çelebi, E. (2013). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi. 1-6 Kitaplar, 1.Baskı*, Yapı Kredi Yayınları-3777, Özel, İstanbul. s.2/200.
- Djobadze, (1992). *Wachtang Early Meieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjet'i and Şavşet'i*. Stutgard. s.197.
- Elyiğit, U., & Korkut, T. (2023). "Tao-Klarceti Bölgesi Hristiyan Dini Mimarisinde Görülen Palmet Motifleri", *Journal of Art History/Sanat Tarihi Dergisi*, 32(1).
- Giviashvili, I. (2019). "Ishkani", Erişim: <http://www.gch-centre.ge/wp-content/uploads/2019/01/Ishkani.pdf>, Erişim Tarihi: 24.09.2023
- Merchule, G. (2016). "Ishkhani Cathedral: Stages of Construction", s.6.
- Kadiroğlu, M. Çoruh Havzası Orta Çağ Gürcü Mimarisini Araştırmaları. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*. s.81.
- Khutsishvili, Teimuraz, Gozalishvili, Bebur, Imedashvili, Anna, ... ve Levan. (2017). *2016 yılında Tao-Klarceti anıtlarına yönelik araştırma gezilerinin raporları. ხუციშვილი, თეიმურაზ, გოზალიშვილი, ბებურ, იმედაშვილი, ანა, ... & ლევან. (2017). ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2016 წლის საკვლევი ექსპედიციების ანგარიშები*.
- Korkut, T. (2018). *Artvin ve Erzurum'daki Gürcü Mimarisinde Süsleme*. 108-125. İstanbul: Hiperyayın
- Kudava, B. (2017). v.d. *Tao-Klarceti-Tarihsel ve Kültürel Anıtlar Kataloğu (Gürcüce, ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2016 წლის საკვლევი ექსპედიციების ანგარიშები)*.
- Marr, N. Y. (1911). *Giorgi Merchule, Rahip Grigol Handzta'nın Hayatı, Şavşat ve Klarceti Gezisinden Notlar, Ermeni Gürcü Filoloji*, (Rusça) Petersburg.
- Salia, N. ve Beridze K. W. (1972) "Revue de Kartvelogie a Review of Georgian and Caucasian Studies Georgia: An Introduction, Bedi Kartlisa, Vol XXX, Paris.
- Subaşı, Ö. (2013). XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hakimiyeti. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/5 Spring*. p. 719. Ankara-Turkey.
- Şen, Z. (2013). *Başlangıcından Trabzon'un Fethine Kadar Doğu Karadeniz Bölgesinin Yerleşim Tarihi*. 25.10.2013 tarihinde www.zafersen.com adlı Tarih Araştırmaları Sitesinde yayınlanmıştır.
- Takaşvili, E. (1952). *1917 Yılında Gürcistan'ın Güneyinde Yapılan Arkeolojik Araştırmalar* (Rusça), Tiflis.
- T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı, Erzurum Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü, Restorasyon Raporu.

- Uluengin, M. B. (2000). Rölöve. Yem Yayınevi. s.10-11.
- Ünsal, V. (2010). Doğu Karadeniz'in Tarihi Coğrafyası. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8(2), 129-144.
- Silogava, V- Shengelia, K. (2007). Tao-Klarceti, Tiflis.
- Violet-le-Duc, E. (1874). Restauration. *Dictionnaire raisonné de l'architecture Française du XIe au XVe siècle*, VIII, Paris-1868-1874, s. 14-34.
- Yazar, T. (2019). Tao-Klarceti Mimarlığında Taş Bezeme. s.304.
- Zehiroğlu, A. M. (1999). Antik Çağlarda Doğu Karadeniz. İstanbul
- ICOMOS Analizi, (2003). "Mimari Mirasın Analizi Korunması ve Strüktürel Restorasyonun İçin İlkeler", Çeviren: Zeynep Ahunbay, 2006. Erişim: <http://www.icomos.org.tr/> Erişim Tarihi:07.05.2023.
- Erişim: <https://taoklarceti.home.blog/2019/08/29/ishani-manastiri/> Erişim Tarihi: 29.04.2023.
- Erişim:<http://www.08artvin.com.tr/wp-content/uploads/2015/07/Yeni-Bit>-Erişim Tarihi: 06.05.2023.